

MİRZA BEŞİRÜDDİN

ni düzenlemekle de görevlendirildi. Aynı yıl kadınların dinî alanda yetişmesini sağlamak amacıyla Lecnetü imâillâh oluşturuldu. Bu kuruluş 1926 yılında *Mişbâh* adıyla bir dergi çıkardı, 1928'de Nusrat Girls High School isimli kız lisesini, 1951'de Rebve'de kızların yüksek öğrenim göreceği Câmia Nusret adlı üniversiteyi tesis etti. 1922-1923 yıllarında Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinde müslüman olmasına rağmen Hindu âdet ve geleneklerinden kurtulamayan Malkana Rajput toplumunun militen Arya Samajistler tarafından tekrar Hinduizm'e döndürülmesi çalışmaları üzerine Mirza'nın tâlimatıyla binlerce Ahmedî, misyoner olarak bölgede faaliyet gösterdikten sonra bu cemaati Hinduizm'e dönmekten kurtardı. Mirza Beşîrüddin, 1924'te Wembley Exhibition Organisation'ın davetlisi olarak konferans vermek üzere Londra'ya davet edildi. Sir Muhammed Zaferullah Han tarafından okunan tebliğ daha sonra *Ahmediyyat or True Islam* adıyla yayımlandı. Burada bulunduğu sırada İngiltere'deki ilk Ahmedî camisi olan Fazl Mosque'in temelini attı, cami iki yıl sonra bitirilerek hizmete açıldı. 1925'te cemaat mensupları arasındaki ihtilâfları Hindistan mahkemelerine götürmek yerine Kur'an, sünnet ve fıkıh hükümlerine göre çözmek için Dârü'l-kazâ'yı tesis eden Mirza 1934 yılında Kâdiyânîliğin propagandası, yabancı ülkelerdeki misyonlarının genişletilmesi ve bu iş için yayınlar yapılması amacıyla Tahrîk-i Cedîd adlı teşkilâtı kurdu. Mirza Beşîrüddin tarafından kırk yaşın altında bulunan erkekler için 1938'de tesis edilen Huddâmü'l-Ahmediyye, yaptığı çeşitli dinî hizmetler yanında edebiyat ve spor yarışmaları da düzenledi. Kırk yaşın üstündeki erkekler için 1940 yılında kurulan Ensârullah da cemaatin eğitim ve ahlâkî gelişmesi konusunda tesirli oldu. Ayrıca sekiz-on altı yaş grubu arasındaki erkek çocukları için oluşturulan Et-fâlû'l-Ahmediyye, kız çocukları için tesis edilen Nâsiretü'l-Ahmediyye kendi konularında hizmet verdi.

Pakistan'ın kurulmasının (1947) ardından Kâdiyân, Hindistan'a bağlı Gurdâspûr bölgesinde kaldı. Mirza bir süre sonra Pakistan'daki Lahor şehrine intikal etti. Cemaatından 313 kişiyi Maulvi Abdurrahman'ın başkanlığında kutsal yerlere nezaret etmek amacıyla Kâdiyân'da bıraktı. Muhallifleri, kendisinin Pakistan'a gitmesine rağmen cemaatin resmî yayım organı *el-Fazl*'in 12 Eylül 1947 günkü sayısında mensuplarını Hindistan'da kalmaya

teşvik etmesini ayıplamışlardır. Bir süre Lahor'da oturduktan sonra eski adı Cânc olan tepelerle çevrili, savunması kolay bir kasabayı satın alan ve Rebve diye isimlendiren Mirza Beşîrüddin, burada 20 Eylül 1948 tarihinde hareketin müstakbel genel merkezinin temelini attı, bir yıl sonra da inşası tamamlanan yeni ikametgâhına yerleşti. Rebve'de kısa bir süre içinde çok sayıda yeni müessese kuruldu, böylece Rebve, Hindistan'dan gelip yerleşen Kâdiyânîler için en önemli merkez halini aldı.

10 Mart 1954 tarihinde Rebve'deki Mübârek Camii'nde ikindi namazı esnasında bir suikasta uğrayan ve sırtından hançer darbesi alan Mirza Beşîrüddin 1955'te bazı hastalıklarının tedavisi için Avrupa'ya gitti. Burada tedavisinin bitmesi üzerine aynı yıl Rebve'ye döndü. Kırsal bölgelerde bulunan cemaat mensuplarının yetişmesini sağlamaya ve Hindu nüfusa İslâm'ın mesajını duyurmaya yönelik Tahrîk-i Vakf-ı Cedîd adıyla başlattığı yeni hareket Mirza'nın son teşebbüsü sayılır. Elli bir yıl halifelik görevini sürdüren ve son on yılını felçli olarak geçiren Mirza Beşîrüddin 8 Kasım 1965'te Rebve'de vefat etti, cenazesi ertesi gün Rebve'de Bihiştî Makbere denilen yerde defnedildi. Yapılan seçimde oğlu Mirza Nâsır Ahmed mesîhin üçüncü halifesi unvanıyla cemaatin lideri oldu.

Eserleri. Mirza Beşîrüddin'in cemaatin inancının yayılması, din kültürünün artırılması yanında zamanının siyasî ve sosyal akımları hakkında yazdığı yirmi beş civarında Urduca ve İngilizce eserden bazıları şunlardır: 1. *Ahmad, The Messenger of Latter Days*. Mirza Gulâm Ahmed'le ilgili bir çalışmadır (Urduca'dan İngilizce'ye trc., Kısım I, Madras 1924). 2. *Tefsîr-i Sağîr* (Lahor 1957). Akıcı bir dille Kur'an-ı Kerîm'in Urduca tercüme ve tefsiridir. 3. *Introduction to the Study of the Holy Qur'an* (London 1949; Lahor 1965, 1969). Eserin önceki baskılarından özet bir Türkçe tercümesi *Kur'an-ı Kerîm'in Tetkikine Giriş* adıyla Şinasi Siber tarafından yapılmıştır (Ankara 1960). 4. *The New World Order of Islam* (Qadian 1946). Gelişen dünya şartları içinde İslâm'ın yerini ele alan bu çalışma 28 Aralık 1942'de yaptığı bir konuşmanın neşredilmiş halidir. 5. *Islam and Communism* (Rabwa 1962). 6. *Invitation to Ahmediyyat* (Rabwa 1961). Kâdiyânîliğe davet amacıyla yazılmış popüler bir kitaptır. 7. *Ahmediyya Movement* (Rabwa

1962). 8. *Ahmediyyât ya'nî Haqâ'iki İslâm* (*Ahmediyyat or True Islam*; Qadian 1937). 1924 yılında Londra'ya davet edildiğinde verdiği konferansın Urduca ve İngilizce yayımlanmış metnidir 9. *The Life of Muhammad* (Rabwa 1968). 10. *Communism and Democracy* (Rabwa, ts.).

BİBLİYOGRAFYA :

H. A. Walter, *The Religious Life of India: The Ahmediyya Movement*, Mysore City 1918, s. 114-130; Abdulkadir Niaz, *Fazl-ı Omar*, Qadian 1939, s. 19-20, 25-26, 42-43, 66-67, 182-183, 192-194, 196-197; İhsan İllâhî Zahir, *el-Kâdiyâniyye*, Halep 1387, s. 112, 175-176, 254-259; Murotaz Ahmad Faruqi, *Truth Triumphs*, Lahor 1967, s. 30-34, 38-40; Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî, *el-Kâdiyânî ve'l-Kâdiyâniyye*, Cidde 1391/1971, tür.yer.; B. A. Rafiq, *Islam My Religion*, Oxford 1973, s. 42-43; Hasan İsâ Abdüz-zâhir, *el-Kâdiyâniyye: Neş'etühâ ve tetavvürühâ*, Küveyt 1400/1980, s. 159-176; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Kâdiyânîlik: Ahmediyye Mezhebi*, İzmir 1986, s. 82-92; a.mlf., "Kâdiyânîlik", *DİA*, XXIV, 138; Tâhâ ed-Desûkî Habîşî, *el-Kâdiyâniyye ve mesirühâ fi't-târîh*, Kahire 1409/1989; Qazi Muhammad Nazir, *Truth Prevails*, Lahor, ts., s. 77-78; S. E. Brush, "Ahmediyyat in Pakistan-Rabwah and The Ahmadis", *MW*, XLV (1955), s. 148-150; H. J. Fisher, "Ahmediyyah, The Concept of Evolution in Ahmediyyah Thought", a.e., XLIX (1959), s. 275-286; "Bashiruddin Mahmud Ahmad", *Encyclopaedia of Muslim biography: India, Pakistan, Bangladesh* (ed. N. Kr. Singh), New Delhi 2001, II, 98-99.

MUSTAFA ÖZ

MİRZA GULÂM AHMED

(میرزا غلام احمد)

Kâdiyânîliğin kurucusu

(bk. KÂDİYÂNİLİK).

MİRZA HÜSEYİN ALİ

(میرزا حسین علی)

Mîrzâ Hüseyin Ali el-Mâzenderânî en-Nürî
(ö. 1309/1892)

Bahâilîliğin kurucusu

(bk. BAHÂİLİK).

MİRZA KÂZİM BEY

(1802-1870)

Kafkasyalı, Türk kökenli
şarkiyatçı ve Türkolog,
Rusya'da şarkiyat araştırmalarının
kurucularından.

İran'ın Reşt şehrinde doğdu. Asıl adı Muhammed Ali olup Kafkasya'daki Derbend şehri eşrafından Kadı Hacı Kasım Bey'in oğludur. 1810 yılında asil vatanları

olan Derbend'e geldi. İyi bir eğitim gördü ve belâgat, mantık, kelâm, fıkıh, tefsir, hadis, Arapça dersleri aldı. On yedi yaşında iken dil çalışmalarına yöneldi ve bir Arap dili grameri yazdı.

Muhammed Ali'nin çocukluk ve ilk gençlik yıllarında Derbend'de önemli siyasî gelişmeler yaşanmaktaydı. 1806'da Derbend ikinci defa Ruslar tarafından işgal edilmiş, buradaki İran hâkimiyetine son verilmişti. Ancak yerli beylerin ve özellikle ahalinin Ruslar'a karşı gösterdiği direniş devam ediyordu. Rus yetkilileri, şehrin ileri gelenlerinden bazılarının eski beyler ve han çevresiyle gizlice iş birliği yaparak Rus idaresine karşı faaliyette bulunduğundan şüpheleniyordu. Bu faaliyetlere göz yumduğu veya şüpheli şahıslar hakkında gereken tedbirleri almadığı suçlamasıyla şehrin başkadısı olan Hacı Kasım Bey 1820'de Astrahan şehrine sürüldü. O dönemde İngiliz ve Alman misyonerlerinin merkezi olan Astrahan'a giden Hacı Kasım Bey, İskoç Misyoner Cemiyeti'nin üyeleriyle tanıştı. Zaman zaman ziyaret ettiği misyonerlerle konuşmaları çok defa din ekseninde oluyor ve genellikle yoğun bir tartışma ile geçiyordu. Sür-günde geçirdiği iki yıl sırasında Kasım Bey'in sağlığı bozulduğundan o sırada Derbend'de bulunan oğlunu yanına çağır-dı (1822 yılı sonu). Muhammed Ali Derbend'e gelince babasının ilişkide bulunduğu misyonerlerden William Glen ve David Dickson'un dikkatini çekti. Muhammed Ali, din konusundaki sohbetlerde babasına göre daha ateşli ve fevrî bir tarzda konuşuyordu. Bu tartışmaların seyri ve Muhammed Ali'yi Hıristiyanlığı kabule kadar götürün sürecin hikâyesi bir kitapçık halinde yayımlanmıştır (*A Brief Memoir of the Life and Conversion of Mahomed Ali Bey*, Philadelphia, [1827?]). Muhammed Ali 1823 Temmuzunda Hıristiyanlığı kabul etti ve Mirza Aleksandr Kâzım Bey (Kazem - Bek) adını aldı. Mirza Kâzım Bey'in asıl entelektüel gelişmesi Astrahan şehrinde kurduğu bu temaslar neticesinde oldu; misyonerlere Türkçe ve Arapça öğretilmesi karşılığında onlardan İngilizce dersleri aldı ve bu dili çok iyi bir şekilde öğrendi.

Rus yetkilileri, Doğu dillerinde ve İslâm hukukunda uzman olarak tanınan Mirza Kâzım Bey'in İngilizler'le sıkı ilişkide bulunmasını şüphe ile karşıladılar. Rus Valisi General Yermolov, Kâzım Bey'i bu misyonerlerden ayırmak istedi ve ona birtakım işler önerdi. Kâzım Bey ise Petersburg'a

gidip Rus Dışişleri Bakanlığı'nda tercüman olarak çalışmak istiyordu. Yermolov, Rus Dışişleri bakanına hitaben gönderdiği bir yazıda (28 Ekim 1824) onun Doğu dillerini ve özellikle Farsça'yı çok iyi bildiğini belirttiikten sonra İngilizler'le olan münasebetlerini anlatıyor, Petersburg'a geldiğinde kontrol altında tutulmasını ve İngiltere'ye gitmesine izin verilmemesini tavsiye ediyordu (Rzayev, *Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek*, s. 14).

Rus yetkilileri Kâzım Bey'i Omsk şehrine Sibiryâ genel valisinin tercümanı olarak gönderdiler. Misyonerler onu Omsk'tan geri getirmek için birçok girişimde bulundularsa da başarılı olamadılar. Kâzım Bey bir yıl aşkın bir süre Omsk'taki Asya Okulu'nda Tatar dili okutmanlığı (31 Ekim 1826'ya kadar) ve Sibiryâ valisinin tercümanlığı görevinde bulundu (Dugat, s. 170). Ardından Kazan'a gittiği, oradaki şarkiyatçılarla bulunduğu ve bu sırada Kazan Üniversitesi'nin Doğu dilleri uzmanlarına çok ihtiyacı olduğu bilinmektedir. 1826'da Doğu dilleri ve edebiyatları okutmanı olarak görevlendirildi. 1828'de Tatar dili dersleri Türk-Tatar Dili Kürsüsü'ne dönüştürüldü ve başına Kâzım Bey getirildi. Türk-Tatar dili yanında Arapça ve Farsça derslerinin sorumluluğu da kendisine verildi. Bu dillerde yayınlar yapan Kâzım Bey 1844-1849 yılları arasında Dil ve Tarih Fakültesi'nin dekanı oldu. Kazan Üniversitesi onun ilmi çalışmaları için güzel bir ortam hazırlamıştı. Buradaki çalışmaları sayesinde kısa zamanda meslektaşları arasında ve Avrupa'da tanındı.

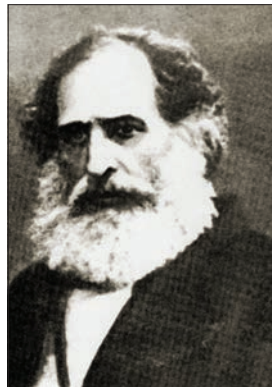
Kazan'da yirmi üç yıl boyunca verimli çalışmalar yapan Kâzım Bey, 1849'da Eğitim bakanı tarafından Doğu Dilleri Fakültesi'nin kurulması işini yürütmek üzere Petersburg Üniversitesi'nde görevlendirildi. Uzun süre bu fakültenin idarecilik ve öğretim görevlerinde bulundu. Aynı zamanda hıristiyan olmayan Rusya teba-

asının din işleriyle meşgul oluyordu. 1869 yılı başında Batı Avrupa'ya, Finlandiya, Almanya ve Fransa'ya gitti. Petersburg'a döndükten sonra hastalandı ve 1870 Kasımında öldü.

İngiliz seyyahı Edward Tracy Turnere-li, "İranlı arkadaşım" dediği Kâzım Bey'le Petersburg'dan Kazan'a seyahat ettiğini yazmakta ve onun Kazan'ın seçkin kesimi arasında önemli bir yer tuttuğunu, Türk, Fars, Arap, Tatar, İngiliz, Fransız ve Rus dillerini bildiğini, Latin ve Alman dillerine de âşina olduğunu belirtir. Ayrıca ilim meclislerinde kendini gösterdiğini, nüktedan, zarif bir arkadaş ve bir centilmen olduğunu, elbisesinin çok sayıda madalya, şerit, nişan ve haçla süslü bulunduğunu söyler. Turnerelli'ye göre Kâzım Bey o günlerde Rus hükümetinde devlet danışmanı düzeyinde bir makam işgal etmektedir (*Kazan*, I, 178-180).

Bazı Azerbaycanlı ve Türkiyeli yazarlar Kâzım Bey'i Âzerî aydınlanmasının öncülerinden biri olarak görme eğilimindedir. Bunlara göre onu Hıristiyanlığı kabule sevkeden şey ilimde ilerlemek isteği olup ilmi çalışmalarında İslâmiyet'e daima saygılı bir tavır ortaya koymuştur (Baykara, s. 68-69; Caferoğlu, I/2 [1932], s. 67; Mert, XIX/145 [1999], s. 27). Öte yandan Kâzım Bey'in çalışmalarının İslâm dini ve müslüman halkların tarihi ekseninde yoğunlaşmış olması mutaassıp Rus okurlarını rahatsız etmiş, hakkında bazı şüphelerin doğmasına yol açmıştır. Bir kısım Rus gazetelerinde onun Hıristiyanlığı kabul etmekle birlikte asıl niyetinin İslâmiyet'e hizmet etmek olduğunu ileri süren yazılar çıkmıştır (Rzayev, *Derbenden Başlanan Ezablı Yol*, s. 129-130, 135).

Mirza Kâzım Bey'in kendi ifadelerine bakılırsa yukarıdaki değerlendirmeleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira onun İslâm peygamberine, cihad anlayışına doğrudan eleştiriler yönelttiği, İslâm'ı Doğu halklarının gelişmesini engelleyen bir unsur olarak gördüğü bir gerçektir. Bu noktada Kâzım Bey ile çağdaşı Mirza Feth Ali Ahundzâde'nin fikirleri arasında paralellikler bulunmaktadır. Ahundzâde 1858'de Kâzım Bey'e mektup yazarak yeni alfabesini desteklemesini istemişti. Kâzım Bey de Ahundzâde'ye büyük bir saygı gösterip eserlerini takip etmekte, onun Arap alfabesinin değiştirilmesi projesini benimsemekteydi. Ayrıca Ahundzâde'nin İslâm'ı sert bir şekilde eleştirdiği *Kemâ-lüddevle Mektupları* adlı eserindeki görüşlerini de paylaşıyordu.

Mirza
Kâzım Bey

MİRZA KÂZİM BEY

Kâzım Bey müslüman toplumların geri kalmasını taassup ve cehalete bağlar. Bu toplumların uzun zamandan beri mutaassıp mollalar ve despot hükümdarlar tarafından yönetildiğini, bu durumun halkın yeteneklerinin körelmesine ve İslâm dünyasında fikrî durgunluğa sebep olduğunu söyler. Müslümanların dinî ve dünyevî hayatının hâlâ bu güçlerin etkisi altında bulunduğunu belirttiikten sonra Doğu'nun ne zaman aydınlanacağını, Doğu'da medeniyetin ne zaman canlanacağını ve İslâm'ın medeniyete sürekli engel olarak mı kalacağını sorar. Ona göre Doğu ve Asya düşünen dünyanın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Batı ise Asya'nın aydınlatılmasına yardım edemez. Onu aydınlatacak insanlar yine o ülkelerin içinden çıkacaktır (Mirza Kazem-Bek, *Bab i Babidi*, s. II'den aktaran: Rzayev, *Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek*, s. 142).

Eserleri. Mirza Kâzım Bey özellikle Türk dili, Rusya'da yaşayan Türkler'in ve müslümanların tarihi, İslâm dini, İslâm hukuku ve XIX. yüzyıldaki dinî hareketler konusunda önemli eserler vermiştir. Bunlardan kitap halinde yayımlananlarla bazı önemli makaleleri şunlardır (diğer makalelerinin ve neşredilmemiş eserlerinin bir listesi için bk. Rzayev, *Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek*, s. 143-144). 1. *Es-Seb'u's-seyyâr ili Sem' planet, soderjaşiy istoriyu krımskih hanov* (Kazan 1832). Seyyid Muhammed Rızâ'nın Kırım hanlarının tarihine dair olan *es-Seb'u's-seyyâr* adlı eserinin neşridir. Kitap 1466'dan 1737'ye kadar olan dönemi kapsamakta olup Türkçe'dir. Kâzım Bey esere Rusça bir giriş yazmıştır. 2. *Grammatika turetsko-tatarskogo yazıka* (Türk-Tatar dilinin grameri, Kazan 1839). Julius Theodor Zenker tarafından Almanca'ya çevrilmiştir (*Allgemeine Grammatik der turkisch-tatarischen Sprache*, Leipzig 1848). 3. *O vzyatii Astrahani v 1660 godu krımskimi tatarami* (1660'ta Astrahan'ın Kırım Tatarları tarafından zaptı, Kazan 1839). 4. "İsledovaniya ob uygurah" (Uygurlar hakkında incelemeler, *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvyasheniya*, XXXI/2 [1841]). Toktamış Han'ın Polonya Kralı Yakello'ya gönderdiği Uygur diliyle yazılmış, tarihî bakımdan önem taşıyan mektubun Rusça tercümesiyle Uygurlar hakkında bazı açıklamalardan ibarettir. 5. *Muhammediyye* (Türkçe, Kazan 1845). 6. *Muhtaşarü'l-Vikâye* (Farsça, Kazan 1845). Kâzım Bey, Haneffî fıkıhçılarından

Sadrüşşerî'a ait bir fıkıh kitabı olan eseri Rusça'ya çevirerek bazı açıklamalarla birlikte yayımlamıştır. 7. *Sebâtü'l-âcizîn, poema na cogatskom nareçii* (Kazan 1847). Sûfiyâne mahiyette Çağatayca bir şiir kitabı olup Kâzım Bey'in açıklamalarıyla birlikte neşredilmiştir. 8. *Derbend-namêh, or, the History of Derbend* (St. Petersburg 1851). Müellifin kendi elindeki Türkçe yazma bir eserin metni ve İngilizce'ye tercümesidir. Ayrıca Klaproth'un 1825'te Fransızca olarak yayımladığı alıntı kısmını (*Extrait du Derbend-nameh*) vermekte ve kendi neşrettiği nüsha ile Klaproth'un ve Dr. Dorn'un nüshalarını karşılaştırmaktadır. Notlar, resimler, tarihi ve coğrafi bilgilerle desteklenen eser Dağıstan'ın tarihi ve coğrafyası konusunda önemli bir malzeme sunmaktadır. 9. *Uçebnie posobiya dlya vremennogo kursa turetskogo yazıka* (Türkçe öğrenmek için rehber kitap, St. Petersburg 1854). 10. "Muridizm i Şamil" (*Russkoe slovo*, XII [1859]). Bu önemli makale Kafkasya'da Müridizm'in gelişmesini, Şeyh Şâmil ve dağ halklarının hareketinin tarihini ele almaktadır. Makalede Müridizm'in siyasî karakterinden de bahsedilmiştir. Yazarın Şeyh Şâmil'i bizzat tanımış olması bu makaleyi daha da önemli kılmaktadır. Yayımlandığında çok ilgi uyandırmış ve müellif gelen sorulara cevap niteliğinde bir makale daha kaleme almıştır: "O znaçenii imama, ego vlast' i dostoinstvo" (İmam kavramının anlamı ve imamın gücü, *Russkoe slovo*, III [1860]). 11. *Polnyy konkordans korana* (Kur'an'ın tam fihristi, St. Petersburg 1859). 12. "İstoriya İslama" (*Russkoe slovo*, II, V, VIII, X [1860]). Yayımlandığı dönemde oldukça büyük ilgi uyandıran bu uzun makale Hz. Muhammed'in ortaya çıkışından önceki siyasî ilişkiler altında Doğu, din alanında Doğu ve Hz. Muhammed olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. 13. *Şerâyi'u'l-İslâm* (Rusça, I-II, St. Petersburg 1862-1867). I. cilt İslâm ticaret hukukuna dair olup notlarla birlikte yayımlanmıştır. II. cilt İslâm miras hukukuyla ilgilidir. 14. *Bab i Babidi* (St. Petersburg 1865). 1844-1852 yılları arasında İran'da ortaya çıkan Bâbî isyanını ele alan eser o dönemde bu konuda yapılan en kapsamlı çalışma olup Kâzım Bey bu hareketin siyasî cephesini de incelemektedir. Eser daha sonra Fransızca'ya çevrilmiştir ("Bab et les babis ou le soulèvement politique et religieux in Perse de 1845 à 1853", *JA*, VI/7 [1866]).

BİBLİYOGRAFYA :

A Brief Memoir of the Life and Conversion of Mahomed Ali Bey: A Learned Persian of Derbend, Philadelphia [1827]; Edward Tracy Turnerelli, *Kazan: The Ancient Capital of the Tatar Khans*, London 1854, I, 41, 178-180, 270, 289; G. Dugat, "Mirza Kazem-Bek", *Histoire des orientalistes de l'Europe*, Paris 1868, s. 169-185; I. I. Berezin, *Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek*, Petersburg 1872; Y. Aliev, *M. Kazem-Bek*, Bakı 1940; G. N. Guseynov, *İz istorii obşestvennoy i filozofskoy misli v Azerbaydjane XIX v.*, Bakı 1949; M. A. Abdullayev, *Kazem-Bek: Uçenyi i mislitel*, Mahaçkala 1963; A. K. Rzayev, *Mukhammed Ali Mirza Kazem-Bek*, Bakı 1965; a.m.f., *Derbenden Başlanan Ezablı Yol*, Bakı 1989; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara 1966, s. 65-71; Natavan Bayramkızı Seid-zade, *Linguistiçeskie vzglyadı M. A. Kazem-Beka*, Bakı 1989; *Mirza Kazem-Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, Kazan 2001; G. N. Gennadi, "Kazem-Bek Mirza Aleksandr Kasimoviç", *Russkiy arhiv*, 10 (1872); O. A. Boratinskaya, "Aleksandr Kasimoviç Kazem-Bek", a.e., 10, 12 (1893); a.m.f., "Eşçe k biyografi A. K. Kazem-Beka", a.e., kniga II (1894); Rızaeddin b. Fahreddin, "Kâzım Bey", *Şûra*, sy. 11, Orenburg 1917, s. 241-245; Ahmet Caferoğlu, "Büyük Azerî Âlimi Mirza Kâzım Bey", *AYB*, I/2 (1932), s. 62-68; Y. Boratinskaya, "Vostoçnoe svetilo", *Kazan*, sy. 7-8, Kazan 1999, s. 27-30; Muhit Mert, "Rusya'da Şarkiyat Çalışmalarının Öncüsü, Ünlü Türk Âlimi: Mirza Kâzım-Bey", *TY*, XIX/145 (1999), s. 26-34; "Kâzım Bey, Mirza Mehmed Ali", *TA*, XXI, 445; "Kâzım Bey, Mirza Mehmed Ali", *TDEA*, V, 258.

AHMET KANLİDERE

MİRZA MELKUM HAN

(میرزا ملکوم خان)

(1833-1908)

Ermeni asıllı İranlı reformcu,
diplomat ve gazeteci.

İsfahan'a bağlı Culfa'da doğdu. Şah Abbas döneminde Karabağ'dan İsfahan'a göç eden bir Ermeni ailesine mensuptur. Babası Mirza Ya'küb, Melkum'un doğuşundan kısa bir zaman sonra müslüman olmuştu. Ancak baba oğul için bu din değişikliğinin pek önemli olmadığı, ikisinin de masonluğun etkisinde kaldığı, hatta pozitivistlerin öncülerinden Auguste Comte'un ortaya attığı "insanlık dini"ne inandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İran toplumunda İslâm'ın taşıdığı önem farkında olan Melkum, dönemin diğer bazı reformcularının takip ettiği siyaset gereği düşüncelerini İslâm'a uygun kavramlarla belirtmeye özen göstermiştir (Haweis, LXX [1896], s. 74-77).

Melkum, Culfa'da başladığı öğrenimini Paris'te bir Ermeni eğitim kurumu olan Samuel Moorat College'da tamamladı.